Szöllősy Vágó László

A PUSZTAI ISKOLÁK ÉS A LAIKUS TANÍTÓK INTÉZMÉNYE ÉSZAK-BÁCSKÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

BEVEZETÉS

Az 1868. évi népoktatási törvény hatályba lépését követően kezdődő beiskolázási-iskolaépítési hullám vidékünkön csak a városokban, mezővárosokban, esetleg a gazdaságilag erősebb és népesebb községekben eredményezett látványosabb javulást a közoktatás siralmas helyzetén. Az ekkorra már kialakult tanyavilág népe e tekintetben – éppúgy, mint az anyagi és szellemi kultúra más területein is – önellátásra kényszerült.

A nyilvánvaló művelődési igény kielégítésére jelentett megoldást az illegális tanyai-pusztai „zugiskolák" nyitása, amelyekben képesítés nélküli, laikus (a kor szóhasználata szerint parlagi vagy paraszt) tanító oktatta a környékbeli tanyák kisebb-nagyobb gyermekeit.

Ez az intézmény – kutatásaink ezt támasztják alá – a Dél-Alföldre, közelebbről a Kiskunságnak a korabeli Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Csongrád vármegye déli, valamint Bács-Bodrog vármegye északi–északkeleti területeire volt jellemző; levéltári, szakirodalmi és publicisztikai forrásokban csak Kiskunhalasra, Kiskunmajsára, Csongrádra, Zsanára, Szabadkára, Kanizsára, Topolyára és Zentára vonatkozóan találtunk tényszerű adatokat. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy alaposabb kutatással más vidékeken is nyomára lehetne bukkanni ilyen vagy hasonló intézménynek. Sajnos, úgy tűnik, hogy a pusztai iskolák esetében megismétlődik az, amit népzenekutatóink a népdalokat illetően megállapítottak, hogy ti. későn, túl későn fordult feléjük a szakmai érdeklődés.

Az illegális pusztai-tanyai iskolák intézményét elsodorta az első világháború, emléküket eltemette a feledés; az utolsó lehetséges adatközlőket – az egykori pusztai iskolák néhai tanulóit – századunk ötvenes-hatvanas éveiben helyezték örök nyugalomra. A neveléstörténeti szakirodalom nem látszik tudomást venni ezekről az iskolákról, az enciklopédikus művek sem – a Révai-féle Magyar pedagógiai lexikon (1933) éppúgy szócikket sem szentel nekik, mint az Akadémiai Kiadó Pedagógiai lexikona (1976) sem.

Itt kell megjegyezni, hogy a szakirodalomban esetenként előforduló „zugiskola" elnevezés csak nevében rokon e tanulmány témáját képező illegális pusztai-tanyai iskoláéval; a 15. századi német Klipp- und Winkelschule, valamint a francia école buissoniére eretnekgyanús intézmények voltak, püspöki engedély nélkül működtek, nem fizették a köteles adót (Franciaországban így nevezték a hugenották titkos erdei iskoláit is), így nyilvánvaló, hogy pusztán névazonosságról van szó.

Jelen tanulmány szerény kísérlet arra, hogy a művelődési múltunk iránt érdeklődő kutatók érdeklődését neveléstörténetünk ezen elhanyagolt, éppen ezért alig ismert területe felé fordítsa.

Szabadkán, 1997 januárjában

TÁRSADALMI, TÖRTÉNELMI ÉS NEVELÉSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A zentai csatát (1697) és a karlócai békét (1699) követően a Duna–Tisza köze felszabadult a török hódoltság alól. Ezt a területet, amely a török hódoltság alatt nagyrészt elnéptelenedett, ami pedig megmaradt, azt a felszabadító háború idején a török csapatok pusztítása és az idegen zsoldosok garázdálkodása úgyszólván teljesen megsemmisítette, a bécsi udvar „fegyverrel szerzett új tartományként" kezelte. A néptelen Alföldön, a kuruc felkelések leverése után elkobzott birtokokból óriási területeket adományozott az idegen generálisok és más, a dinasztia érdekében tett szolgálataik által érdemeket szerzett kegyencek jutalmazására, a tisztek és hivatalnokok elmaradt fizetésének, a katonai szállítók ki nem fizetett követeléseinek kiegyenlítésére. Még többet vásároltak fel – aprópénzért! – a háborúból visszatérő nemesek.[1]

A benépesítés, az újratelepítés két irányból indult meg: az újdonsült tulajdonosok a nyugati és északi tartományokból földműves jobbágyokat és kézműveseket, az udvari kamara pedig a Balkánról határőröket telepített Bácskába.

A magyarok nagyobb arányú visszatelepedése csak a határőrvidék polgáriasítása után, a 18. század második felében kezdődik (addig „felsőbb parancs" tiltotta a magyarok visszatelepülését a „tiszavégvidéki és mármarosi határőrvidékre"), és ekkor kezd gyarapodni a magyar nyelvű iskolák száma is: 1743-ban Szabadkán és Bezdánban, 1750-ben Kanizsán és Topolyán, 1752-ben Doroszlón nyílik katolikus magyar nyelvű iskola. Az 1769–70. évi összeírás Bácskában már 56 magyar iskolát tart számon, ugyanennyi tanítóval.[2]

Hiba volna ebből az iskoláztatás gyors fejlődésére következtetni. A korabeli Magyarországnak az első Ratio[3] kihirdetéséig nincs egységesen kidolgozott, általános érvényű oktatási rendszere, sem egységes tanterve. Az oktatás – elsősorban az alsó fokú oktatás – meglehetősen tar-

ka képet mutatott még ugyanazon felekezet iskoláin belül is, nem beszélve a különféle felekezetek tényleges irányítása alatt álló és működő iskolákban folyó oktatás sokféleségéről. Minden iskolában tanítottak hittant és olvasást. Írást már nem tanítottak mindenütt, számolást pedig még ritkábban. Az iskolák – falun és városon egyaránt – mostoha körülmények között dolgoztak. A férőhely kérdése már ebben a korban égető problémája volt az oktatásügynek; iskolai célra épített iskolaépület alig volt, annál gyakoribbak az iskolának berendezett bérelt házak, de sok helyen a tanítói lakás jelentette az iskolát. Férőhely hiányában nagyon sok gyerek még ha akart, sem járhatott volna iskolába. Ennek megfelelően az iskolák bútorzata is nagyon szegényes volt. A tanító asztalán és székén kívül itt-ott akadt még egy szokványos iskolatábla, de kevés az a tanterem, ahol egy-két rozoga lócán kívül más ülőhely lett volna. Aki előbb ért az iskolába, annak jutott ülőhely, a később érkezők vagy a földön kuporogtak, vagy hoztak magukkal valamilyen ülőalkalmatosságot.

Új fejezetet nyit oktatásügyünk történetében Mária Teréziának a nevelést szabályozó rendelete, mint első kísérlet az oktatásügy átfogó, mindenre kiterjedő, országos szintű szabályozására, majd a nemzeti iskolák tanfelügyelőinek 1778. évi budai tanácskozásán elfogadott ún. Budai tanterv, amely részletesen foglalkozott az elemi oktatás kérdéseivel, és ilyen vonatkozásban kiegészítette a Ratio rendelkezéseit.

Az iskolalátogatás idejét a budai tanácskozás sem rendezte; általános nézet szerint a falusi gyermeknek addig kell iskolába járnia, amíg el nem sajátítja a tantervben előírt ismereteket – négy, öt, hat, sőt szükség esetén akár nyolc évig is. A Budai tanterv a kor pedagógiai és (főleg!) társadalmi nézeteit tükrözte. Alapvető kiindulási pontja az volt, hogy a gyermeknek nem kell sokat adni, de amit az iskolától kap, az legyen alapos, hasznos és gyakorlatias. A számolás tanítását például a falusi iskolákban a mezőgazdasággal, a mezővárosiakban és a városiakban az iparral és a kereskedelemmel hozza összefüggésbe.

Mária Terézia reformjait fia, II. József folytatta. Tanügyi rendeletei közül különösen kettő jelentős: az egyik az ún. közös iskolák nyitására vonatkozik – ezekbe több felekezet gyermekei jártak, és csak a hittant tanulták külön-külön, saját hitoktatóik vezetésével –, a másik a hírhedtté vált nyelvrendelete, amely a német nyelvet tette meg a közigazgatás és a közoktatás egységes nyelvévé az egész birodalom területén. Ez óriási elégedetlenséget váltott ki, ez az elégedetlenség azonban felemás eredménnyel járt: a nemesség a nemzeti nevelés elveit akarta megvalósítani (a németesítés helyébe magyarosítást), a felvilágosult értelmiség ezzel szemben a nevelést a polgári átalakulás szolgálatába szerette volna állítani. Visszahatásként az oktatás visszaesett a II. József reformjai előtti állapotba. A kormányzat nemcsak hogy nem kezdeményezte további „közös" iskolák nyitását, hanem szemet hunyt a korábban nyitott falusi iskolák sorozatos bezárása felett is.

Mindez egybevágott a nemesség álláspontjával, amit leghitelesebben Sándor Lipót nádornak az uralkodóhoz intézett, 1795-ben kelt memoranduma tükröz: „a falusi iskolák szükségét nem tudom belátni, sőt egyenesen félek, hogy ezek az iskolák a parasztokat olyan ismeretekkel látják el, amelyekre azoknak nincs szükségük, s amelyek őket nem teszik boldoggá. Az olvasásra és írásra véleményem szerint a falusi embernek egyáltalán nincs szüksége. (. . .) A nép felvilágosítása elvetemült cselekedet (eredetiben: eine verwortene Arbeit), amelynek az államra nézve csak kártékony következései lennének".[4]

Ilyen előzmények után született meg az ún. második Ratio[5], amely két fontos elvet szögez le már bevezetőjében: egyrészt minden nemzetiséget, amennyiben lehetséges, a saját nyelvén kell oktatni, másrészt mindenütt kerülni kell a vallási megkülönböztetést. Ezzel párhuzamosan hangsúlyozza minden gyermek elemi oktatásának szükségességét hatéves kortól; az a szülő, aki nem járatja iskolába iskolás korú gyermekét, büntetés alá eső vétséget követ el, és ha alacsony társadalmi rendű, testi fenyítés is kiszabható rá.

A második Ratio kereken negyven évig, 1845-ig, az új népiskolai rendtartás (Magyarország elemi tanodáinak szabályzata) meghozataláig volt hatályban, vidékünkön azonban e negyven év alatt alig történt érdemleges változás az oktatásügy helyzetében. Az iskolák állapota továbbra is több mint siralmas. Ha nem is általános, de jellemző illusztrációként idézünk kettőt a korabeli jelentésekből: „Szabadkán (. . .) 208 gyerek járt ekkor iskolába, ott viszont olyan állapotok uralkodtak, melyekhez hasonló még a tatároknál sem érezhető" – írja 1821. évi jelentésében a helybeli iskola igazgatója. Jelentése további részében a belvárosi leányiskoláról így ír: „a tanterem a tanulók számára túl szűk, elegendő pad sincs benne, amiért a gyermekek nagy száma egymás hegyénhátán állni kényszerül. (. . .) Más iskolahelyiségek szemétlerakó helyek, káromkodó kocsisok, bűzlő istállók, zajos kocsmák tőszomszédságában voltak".[6] Horgosról pedig egy megyei bizottság jelentésében ezt olvashatjuk: „Van a helységben rossz karban álló iskola, hol 143 fiú és 92 leánygyermek egy tanító által együtt taníttatnak; azonban tekintve a nép számát, még csaknem annyi iskolába járó gyerek van."[7]

A polgári fejlődésért küzdő liberális köznemesség és a népi származású értelmiség több évtizedes erőfeszítéseinek eredményeként adták ki 1845-ben az új népiskolai rendtartást – a korábban már említett Magyarország elemi tanodáinak szabályzatát, ami mintegy előkészítette az oktatásügy teljes és alapjaiban történő, most már törvény általi szabályozását, amelyet az első felelős magyar minisztérium – személy szerint báró Eötvös József, a Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere – készített elő. Az országgyűlés elnapolta a törvényjavaslat tárgyalását, a szabadságharc bukása után pedig a magyar közoktatásügyet az Ausztriával azonos elvek szerint rendezték, aminek két legjellem-

zőbb jegye a germanizálás és a vallásközpontúság volt. (Jellemzőnek az uralkodóház iránt tanúsított hűségéért kitüntetett dr. Haas szatmári püspök szavai, aki azt hirdette, hogy még az alföldi csikósnak is németül kell tanulnia a tanyai iskolában az ábécét.[8]) A változásra a kiegyezésig kellett várni; a kiegyezés után megalakított kormányban a vallás- és közoktatásügyi tárcát báró Eötvös József kapta, aki várakozás nélkül benyújtotta az új közoktatási törvény javaslatát, amely apróbb változásoktól eltekintve azonos volt az 1848-ban benyújtottal – egységes, az állam által irányított iskolarendszert, a polgári köznevelés megalapozását célozta. A törvényt az országgyűlés 1868-ban elfogadta, törvényesítve ezzel az ingyenes népoktatást, a tankötelezettséget, az iskolák alapítását és fenntartását, a tanítóképzést . . .

A törvény azonban csak lehetőségeket teremtett; sok rendelkezése csak írott malaszt maradt, több okból kifolyólag.

Ezen okok egyike az oktatás objektív helyzete-állapota a törvény elfogadásakor, amiről az 1870. évi miniszteri jelentésből idézünk: az ország 11 903 községe közül 1712-ben nincs semmi iskola, de ahol van is, kevés a férőhely – tantermenként 80 tanulót számítva, 14 517 tanterem hiányzik. A létezők alkalmatlanok, zsúfoltak (néhol 150–200 gyermek szorong a 80 főre tervezett tanteremben). A jelentés konkrét példákat hoz fel: Magyarország népességre és vagyonosságra nézve elsőbb városai közül pl. Szabadkán 29 elemi tanterem van, ami a normák szerint 2320 férőhelyet jelent, de 3000 tanuló jár iskolába; a 10 000 tankötelesből 7000 nem jár iskolába, így nem lehet meglepő, hogy a város 56 000 lakosa közül 32 000 sem írni, sem olvasni nem tud. Súlyos gondot jelent a tanítóhiány is: a 17 792 működő tanító mellett (az osztályonkénti 80 létszámnormát véve alapul) még mintegy 13 000 tanítóra volna szükség, ugyanakkor a képezdei kapacitás alig 1600 tanító évente, ami úgyszólván csak a megüresedett tanítói állások betöltésére elég.[9]

A másik ok társadalmi-gazdasági természetű. Nem volt társadalmi érdek az, hogy a paraszt írni, olvasni, számolni tudjon, mert a reá háruló termelőmunkát e nélkül is el tudta végezni. A parasztgyereknek emellett tavasztól őszig részt kellett vennie a mezőgazdasági munkákban, mert a család nem nélkülözhette (még oly kevés) keresetét.

És mindez hosszú évtizedeken keresztül jelen volt; 1900-ból származik az alábbi vélemény: „Fennforog-e annak szükségessége, hogy a jövendő munkás, paraszt, szolga hat-hét éven át az iskola porát nyelje, botanikai, theológiai, fizikai, történeti kotyvasztékokkal töltsék el fejét csak azért, hogy ismét elfelejtsen mindent? (. . .) Mi csodálnivaló van azon, hogy a gyermekek, akiket 12–13 éves korukig mindenféle úri dologgal traktálnak, fáznak majd a kétkezi munkától, uraknak képzelik magukat, nagyobbaknak, semhogy annak idején elégedett munkások, boldog szolgák vagy szolgálóleányok legyenek."[10]

Vidékünkön emellett még egy körülmény nehezítette a mindenkire kiterjedő általános oktatás megvalósítását: a települések széttagoltak voltak, a mezőgazdasági termelés sajátosságai határozták meg a falvaktól távol eső tanyákon, majorságokban való megtelepedést, ahonnan a falusi-városi iskola elérhetetlenül messze volt.

A tanyavilág kialakulása a 18. század végén kezdődött, és jóllehet kezdetben tiltották (a tanya – úgymond – a bűnözés és a tudatlanság televénytalaja), de a gazdasági érdekek mást diktáltak: a városok, mezővárosok kiterjedt határát át- meg átszövő dűlőutak egyike-másika tanyasorok füzérévé vált, későbbi tanyacsoportokat, még későbbi falvakat sejtetve. Az alföldi tanyavilág kialakulása így aztán „a népes alföldi városok és községek nagy kiterjedésű határában, illetőleg 1000-nél is több lelket számláló pusztákon tömegesen vannak gyermekek, akik iskolai oktatás hiányában oktatásban egyáltalán nem részesülnek".[11]

Már régtől fogva meghaladott nézet, hogy a magyar parasztember nem igényli a tudást, a kultúrát; nem a könyvszagú, életidegen, öncélú szajkózást, de igenis a gyakorlati értékű ismereteket. És ha már megjelent a művelődési igény, és azt a községek, városok nem tudták kielégíteni – a szórványos településű vidéken hiányzott a „hivatalos szervezésű" iskola, ide nem jutott képesített tanító –, a tanyák népe maga keresett – és talált is! – megoldást: zugiskolák és laikus tanítók révén.

AZ ILLEGÁLIS PUSZTAI-TANYAI ISKOLÁK LÉTREHOZÁSA ÉS „RENDTARTÁSA", A LAIKUS TANÍTÓ SZEMÉLYE ÉS BÉREZÉSE

A tanyavilág kialakulásával párhuzamosan – ha nem is általános jelenségként – megjelenik a tanyai iskola intézménye. A bácskai városok, mezővárosok nagy kiterjedésű határában, a településtől rendszerint több kilométeres távolságban (mert a közelieket a lakóhelyről is meg lehetett művelni) alakultak ki a tanyák. A tanyák egymástól való távolsága a családok szaporodásával, a birtok elaprózódásával, új tanyák építésével csökkent. A kezdeti „kétlakiság" – a nyári tanyázás, téli bentlakás – csak átmeneti jelenség volt: a mezőgazdasági árutermelés igényei a birtok folyamatos üzemeltetését igényelték, így a tanyán lakás állandósult.

A tanyán élő családok szaporodása siettette a gyermekek iskoláztatásáról való gondoskodást. A falusi iskolába járás a nagy távolság, az utak járhatatlansága miatt megoldhatatlan volt, még ha a törvény ki is mondta az iskolakötelezettséget; azt sem az érdekelt szülők, sem az illetékes hatósági szervek nem vették túl komolyan. Az erőtlen figyelmeztetések, az elvétve kirótt bírságok inkább csak alibiként szolgáltak. Azok a tanyasi parasztgazdák, akiknek a községben, városban saját háza volt, a bérlővel kötöttek egyezséget gyermekeiknek az iskolaév alatti

ellátására, gondozására, mások rokonoknál, ismerősöknél helyezték el iskolaköteles gyermekeiket. Ez azonban mégis inkább kivétel, mint általános jelenség volt, mert sok gonddal, utánjárással és költséggel is járt. Minden bizonnyal ez adta az ötletet, hogy helyben kell iskolát teremteni, annál is inkább, mert volt már követendő példa: „A tanyai gazdák is áhítoztak a műveltség után, mert önköltségükön több mozgó iskolát állítottak fel. (. . .) Néhol több gazda szövetkezett a tanító tartására, s a tanító hetenkint való ellátása a gazdák közt sorba ment; a gyerekek is hetenkint azon a tanyán gyülekeztek egybe, ahol a tanító sor szerint tartózkodott."[12] A tanyai emberek művelődési vágyát méltatja a korabeli sajtó is: „A tanyákon az iskoláztatási buzgalom a szülőkben dicséretesebb a városiakénál. Szinte elérzékenyítik az ember szívét azok az ép testű s szívű atyafiak, midőn megfontolt beszédeikkel a tanítás jótékonyságát magasztalják."[13] Ezt támasztja alá számszerű adataival a *Vasárnapi Újság* is: Szeged környékén 18, Kalocsa környékén 15, Hódmezővásárhely határában 11, Csongrádában 2, Majsán 1 pusztai iskoláról ad hírt metszettel illusztrált cikkében.

„Az összes tanyai lakosságról pedig – folytatja a cikk írója – fenhangon tanúskodnak a legközelebb lefolyt évben keletkezett pusztai iskolák, mellyek egyikét azon időtájban ábrázolja e czikkhez foglalt mai képünk, midőn téli havas időben szánon vitték a szülék gyermekeiket oskolába, csakhogy semmit se mulasszanak el a tanulásból."[14]

A mi vidékünkön feltehetően hasonló módon lett közüggyé – valamivel később – az iskolanyitás ügye, azzal, hogy itt a mozgó iskola helyett viszonylag állandó (legalább egy idényben azonos helyen működő) iskolákat teremtett az összefogás, sajátos népi intézményként, a tanyai emberek kulturális önellátásának (ma azt mondanánk: alulról szerveződő) formájaként.

Nyilvánvaló volt, hogy képesített tanítót nem tarthatnak; az előző fejezetben jelzett tanítóhiány miatt erre esélyük sem lett volna, hiszen a végzett tanítókat úgyszólván szétkapkodták a biztosabb jövedelmet és vitathatatlanul nagyobb társadalmi megbecsülést ígérő „hivatalos" (egyházi, városi, községi) iskolák.

Viszonylag egyszerűbb volt a tárgyi feltételek megteremtése: valamelyik gazda (elsősorban azok közül, akik saját gyermekeik révén maguk is érdekeltek voltak az iskolaszervezésben) ősztől tavaszig az „iskola" rendelkezésére bocsátott egy fűthető szobát vagy kamrát. Az iskola befogadására ugyanis csak olyan tanya jöhetett számításba, ahol tankötelés gyermek volt, ahol fűthető, a tanítás céljaira alkalmas helyiség volt, maga a tanya pedig a tanyacsoport központjában feküdt, nehogy a gyerekeknek aránytalanul nagy utat kelljen megtenniük az iskoláig a tanyavilágra jellemző úttalan utakon. Az igénybevétel csak időleges volt – állapítja meg egyik kútfőnk, Zöldy Pál –, mert ha a gyerekek kinőttek

az iskolából, vagy más kényszerítő körülmény folytán nem engedhették át a helyiséget, akkor az iskola más tanyára költözött.

Az iskola felszerelése és berendezése általában kezdetleges volt. A tanyai helyiségek padlózata mindenütt földes volt, ez megkönnyítette a „bebútorozást", a berendezés rögzítését. Sok helyen a tanításhoz szükséges padokat, asztalokat, ülőkéket az érdekelt szülők hordták össze – ki-ki azt adta, amit a tél folyamán nélkülözni tudott: az egyik asztal magasabb, a másik alacsonyabb, innen egy lóca, amonnan egy támla nélküli pad, a kemencepadkán is elfért tucatnyi gyerek (a kemence nélkülözhetetlen berendezési tárgy volt, hiszen azzal fűtöttek), többen morzsoló vagy dohányvágó zsámolyt hoztak magukkal . . .

Ha tartósabb megoldásra törekedtek, „közköltségen" annyi deszkát vásároltak, amennyi asztalnak, padnak kellett. Két-három szál deszkát hevederekkel összefogtak – ez volt az asztal lapja –, ezt négy földbe ásott karóra szegezték. Melléje két oldalról egy-egy szál deszkát szintén földbe ásott karókra szögeztek, ez lett a pad. Ha szükséges volt, két asztalt és négy padot ácsoltak így össze. Ha az iskola költözött, a karókat kiszedték, a gödröket betömték, és a berendezést az új helyen állították fel. Mivel az asztalokhoz és a padokhoz jó erős – kétcolos – deszkát (ún. fosznit) használtak, ez a „bútorzat" rendszerint több nemzedéket is ki tudott szolgálni. Fontos kellék volt a falra akasztható, feketére festett tábla; ezt általában asztalossal készíttették, de előfordult,

Pusztai iskolák

hogy a tanító csináltatta, így ahova ment, vitte magával. Néhány helyen nem maga készítette asztalokkal és padokkal rendezték be az iskolát, hanem a kocsmárostól béreltek lakodalmi asztalokat, padokat. Ezek a lakodalmas sátor tartozékai voltak, és mivel sátoros lakodalmat csak nyáron, esetleg kora ősszel tartottak, viszonylag olcsó pénzért ki lehetett bérelni.

A pusztai iskola időtartamában a paraszti munkák végzéséhez alkalmazkodott: a tanítás „hivatalosan" Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) tartott, azzal, hogy csak a legkisebbek járták végig az egész évet; a nagyobbak rendszerint később kapcsolódtak be, és ahogy „nyílt az idő", fokozatosan elmaradtak, hiszen munkaerejükre szükség volt a tavaszi munkálatok végzésénél.

A tanszereket – ami a legszükségesebb volt – a szülők szerezték be: a kicsiknek ábécés-, a nagyobbaknak olvasókönyvet, palatáblája, palavesszője viszont mindegyiknek volt.

A tanítás reggel 8 órakor kezdődött, dél körül hosszabb szünetet tartottak – ekkor fogyasztották el a gyerekek a magukkal hozott elemózsiát –, de nem sokkal később: 2–3 óra körül a tanító szélnek eresztette őket, hogy a távolabbi tanyákon lakók is hazaérjenek a sötétedés előtt.

Az elmondottak többé-kevésbé általánosíthatóak; a kutatásaink során fellelt (kisszámú) forrásmunka alapján tudtuk rekonstruálni. Hasonlóan általánosnak mondhatók a tanító személyének megválasztását befolyásoló szempontok is. Ezt leghitelesebben Zöldy Pál már idézett tanulmányában találtuk körülírva:

A dél-alföldi „szegény emberek" társadalmi típusainak változatos sorában leghalványabban talán a szállási laikus néptanító alakja rajzolódott ki néprajzi irodalmunkban. A századforduló éveinek ez a jellegzetes típusa élesen elhatárolódik a szakképzett, élethivatására közép- vagy éppen főiskolákban felkészült pedagógusétól. A falusi szegénységből elevenebb észjárása, viszonylag szélesebb látóköre, frissebb előadókészsége alapján kiválasztva, mint éppen kínálkozó munkaalkalmat ragadta meg egy-egy télre a tanítói munkakört, éspedig nem is saját kezdeményezéséből, hanem művelődést igénylő paraszti környezetének felhívására; hiányozván a szórványos településű vidéken a hivatalos iskola, általa gondoskodott a dél-alföldi tanyák népe gyermekeinek iskoláztatásáról. A létrejött népi intézmény a hatóságilag előírt ismeretek közvetítésén kívül szükségszerűen a hagyományos falusi ismeretanyag, népi tudás és szemlélet továbbszármaztatásának is eszközéül szolgált.

A szállási parasztokhoz napszámba vagy részes munkába járó szegény emberek között több is akadt, aki viszonylag szépen írt, értelmesen olvasott, jól tudott számolni. A gazda és munkásai jól ismerték egymást. A mezőgazdasági munkák végzése közben előforduló esős napokon nem lehetett a mezőn dolgozni. Ilyenkor a fészerekben, górékban, istállókban valamilyen „belső" munkát végeztek, vagy behúzódva beszélgettek, meséltek, szórakoztak, találós kérdéseket adtak fel egymásnak.

Az ilyen „tudományos" bandázások a gazda jelenlétében zajlottak, s mindig volt egy vagy két szóvivő, akik kezdeményeztek, a fogósabb kérdésekre is könnyen feleltek, értelmességükkel társaik közül kiemelkedtek. A bandázásokon szerzett tapasztalatok alapján születhetett meg az a gondolat, hogy egy-egy hasonló tudású parasztember a gyermekeiket is megtaníthatná a legszükségesebb tudnivalókra.[15]

Ha netán valaki furcsállná az ilyen szempontú tanítóválasztást, emlékeztetni szeretnénk, hogy az idő tájt a hivatalosan szervezett iskolák tanítóinak jelentős hányada sem rendelkezett megfelelő képesítéssel: „tanulást únt deákok, henye csavargók, elaljasodott borbélylegények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegesedett aggok, kicsapott színjátszók között s több más gyülevész népben találjuk fel – tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat – a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét".[16] Vagy: „ugyanabban az időben (1842-ben – Sz. V. L. megj.) találunk a tanyai iskolázás első nyomaira. A tehetősebb és egyúttal felsőbb iskolát is végzett gazdák magántanítókat fogadtak gyerekeik tanítására. Az ily tanító egy-egy elzüllött diákból, obsitos katonából került ki".[17] Ehhez képest a parasztanító választásában sokkal kisebb szerep jutott a véletlennek, hiszen ismerték. A tanítóval szemben állított első követelmény a becsületesség volt. A rátermettség, tudás csak ez után következett.

Akik a pusztai „zugiskolába" járatták gyerekeiket, azok eleve megelégedtek azzal a tudással, amit a laikus tanító nyújtani képes volt. A többi tudnivalót a gyakorlatban, az állatok mellett, az eke szarvát fogva tanulták meg – írja többször idézett kútfőm, Zöldy Pál. Az iskolában tanultakkal és józan paraszteszükkel vezették gazdaságaikat.[18]

Szükségmegoldásról lévén szó, sem a szülők nem igényelték, sem a tanító nem törekedett arra, hogy az egyes korosztályokkal külön foglalkozzon. A tanítóra bízták, hogyan boldogul a vegyes korú, nemű, képességű, érdeklődésű gyerekekkel. Elég gondot okozott neki az elemi iskola tantervi anyagából kiszűrt „legszükségesebb" ismeretek megtanítása. Általános igény az írás, az olvasás, a számtani alapműveletek és a hittan oktatása. Ezen túl (de helyenként ezen belül is) annyit tanított meg – földrajzból, történelemből stb. –, amennyit tudott. Fontos igény volt ezzel szemben a hagyományos népi kultúra és tapasztalati ismeretanyag továbbadása.

Jóval nagyobb körültekintést tanúsítottak a tanító bérezését illetően. Tudnivaló, hogy a parasztember készpénzt ad ki a legnehezebben, így általános gyakorlat volt, hogy járandóságának tetemes részét természetben – élelmiszerekben, terményekben – kapta a tanító. Jóllehet ez helyenként és vidékenként változott, de úgyszólván mindenütt szerepelt benne a szalonna, a kenyér, a krumpli – ezt gyermekenként az egész tanévre határozták meg –, emellett bizonyos összegű – rendszerint 1 korona – készpénz havonta, gyermekenként. (A készpénzjárandóság

havi elszámolását az indokolta, hogy – mint korábban utaltam rá – a létszám csak a késő őszi, téli, kora tavaszi időszakban volt teljes, így a tandíjon néhány koronát meg lehetett takarítani, hiszen amelyik gyerek pl. októberben nem járt iskolába, az után nem kellett fizetni. A természetbeni járandóság azonban csorbítatlanul kijárt a tanítónak ezek után a gyerekek után is.) A járandósághoz tartozó egy-két petrence szalma tulajdonképpen nem a tanító jövedelme volt: ezzel fűtötte a tantermet.

A járandóság „leszállításában" nagyon racionálisak voltak: a szalmát egyszerre hozták, hogy kazalozni lehessen, a kenyeret hetenként, a szalonnát, krumplit szükség szerint –, ahogy a tanító igényelte. Ha elégedettek voltak a munkájával, a tanító számíthatott arra, hogy a disznóvágások idején hol az egyik, hol a másik gyerek hoz kóstolót, de év közben is gyakran küldött neki az egyik, vagy a másik gazdasszony néhány tojást, egy köcsög tejet, vagy kóstolót a frissen sült kalácsból . . .

A tanító életmódja paraszti szinten folyt: a „tanteremben" aludt, a subáján, vagy télen a reggeli fűtéshez bekészített szalmán, a kapott élelmiszerekből saját leleményessége szerint kosztolt, hét végén pedig hazament a családhoz a „madárlátta" kenyérrel, a terményjárandósággal, az esetleges kóstolókkal . . .

ZUGISKOLÁINK MŰKÖDÉSE EMPIRIKUS ADATOKON ALAPULÓ FORRÁSMUNKÁK ALAPJÁN

Az előző fejezetekben történt már utalás arra, hogy témánk végtelenül elhanyagolt területe a neveléstörténetnek. Kutatásaink során mindössze három olyan tanulmányra bukkantunk, amelyek szerzői élő adatközlők – az egykori zugiskolák néhai tanulói – visszaemlékezéseit használhatták kútfőnek. Közülük ketten, a már többször idézett Zöldy Pál és Bata Veronika a mi vidékünk: a Topolya, illetve Orom környéki (a múlt században ez utóbbi még Kanizsai szállások néven szerepelt), Lakatos Vince pedig a Kiskunhalas környéki tanyai-pusztai zugiskolákra vonatkozóan jutott sehol másutt fel nem lelhető információkhoz. A közölt adatok hitelességét kutatásaink során több alkalommal levéltári adatok – városi, illetve községi jegyzőkönyvek, iskolaszéki feliratok, folyamodványok stb. – is megerősítették. Egyrészt ezért, másrészt pedig mivel az említett tanulmányokon kívül nem bukkantunk olyan forrásra, amely részleteiben ismertetné a zugiskolák működését, tanítóit, mindennapjait, indokoltnak találtuk kivonatosan idézni ezeket a tanulmányokat. A bennük fellelhető hasonlóságok – egyes esetekben egybeesések – azt bizonyítják, hogy nem egyedülálló, elszigetelt jelenségről, hanem a korra és vidékre jellemző általános gyakorlatról van szó.

A TOPOLYA KÖRNYÉKI PARASZTISKOLÁK GYAKORLATÁBÓL[19]

A falusi szegénységhez tartozó laikus népi tanító keze alatt szállási földművesemberek szövetkezetszerű összefogásával létrehozott egykori parasztiskolák életét a magam tapasztalatából ismerem. Édesapám, Lőrik Péter, keze munkájából élő szegény ember volt; tavasztól őszig bácskai, közelebbről topolyai parasztgazdák szállásain dolgozott, s mint egyszerű munkásra esett rá a gazdák választása, mikor a vidék gyakorlatának megfelelően a maguk elgondolása szerinti „iskola" szervezésére szánták magukat.

Volt úgy is, hogy egy-egy gazda bérszállásán laktunk, ahová éppen azért fogadták meg édesapámat, hogy egy személyben úgy is, mint tanyás, úgy is, mint tanító helyben legyen; ilyenkor úgyszólván benne éltem az iskolában. Máskor a községben laktunk, édesapám onnan járt ki a szállási iskolába, csak szombatonként jött haza; de olykor hét közben is kimentem hozzá üzenettel vagy hírt hozni felőle. Az is előfordult, hogy édesapám vasárnapi látogatását követően kivitt magával a szállásra, s egy-két napig nála vendégeskedtem. Felnövekedve, az első világháborúig édesapám mellett dolgoztam, nem ritkán közös kenyéradónál, s ekkor is közvetlen figyelemmel követhettem munkáját, amint nyáron aratott, télen tanított. Az utóbbi években Topolyán történt ismételt rokoni látogatásaim során a magam emlékeit az egykori szállási iskolák még élő tanítványainak közlései alapján rendszeres gyűjtéssel egészítettem ki.

Topolya község a Szabadka–Újvidék közötti vasútvonal mentén fekszik. Központi helyzeténél fogva akkor járási székhely volt. Lakosságát magyar földművesek, kevés számú iparos, sok napszámos és kiterjedt határában nagyszámú, a távoli szállásokon lakó parasztgazda tette. A gazdák a saját kárukon tanulva jutottak arra a gondolatra, hogy ha már ők maguk nem tanulhattak, legalább gyermekeiknek meg kell tanulniuk minden elemi értékű tudnivalót. Így szervezték meg maguknak a szállási iskolát a paraszti életből kiválasztott tanítóval. Egy-egy napszámos akadt, aki vállalta a tanítást, noha szellemi kincse neki is kevés volt. A gazdák nem voltak igényesek, megelégedtek annyival, amennyit az előképzettség nélküli munkásember nyújthatott.

Tanulságos a Szutyi István szállásán kialakult iskola tanítójának kiválasztásával kapcsolatos körülmények számbavétele. Az 1890-es évek elején Szutyi István parasztgazda éves tanyást fogadott. A tanyásnak öt apró gyermeke volt. Azok közül kettő már ismerte a betűvetést, a harmadikat pedig ráérő idejében és esténként tanítgatta a palavessző vezetésére; a másik kettőt olvasni és számolni tanította. A gazdának is voltak iskolaköteles gyermekei, és megkérte a tanyást, hogy az ő gyermekei is részt vehessenek az oktatásban. A tanyás ezután a gazda két

fiát is oktatta. A „kisiskolának" hamar híre szaladt a szomszédoknál. Egyik nap is, másik nap is jelentkezett egy-egy újabb szomszéd a gyermekével, hadd tanulhasson az is a többivel. Tíz-tizenkét gyermek is összegyűlt így a tanyás szobájában; mind tanulni akart. A tanyás kezdetben mindegyiknek külön-külön mutatta a betűket. Amikor látta, hogy így fáradságosan megy a munka, a szék ülőkéjére írta krétával a betűket, szavakat, a széket ferdén állította, s a gyermekek arról olvasták le azokat. Később az asztal tetejét emelte le (levehető tetejű asztalok voltak), és arra mint táblára írta a számokat és mindazt, amit szemléltetni akart. Tavaszig tartott az iskolázás, valamit minden gyermek megtanult. Ezután a tanyás sorsa úgy alakult, hogy a községbe költözött. Jelenlétét azonban nagyon hiányolták a szülők és gyerekek. Összebeszéltek tehát a környező családos gazdák, és apró juttatások fejében rávették a tanyást a tanításra. Az a községből járt ki a gyermekekhez, és nem is minden nap. Hát ebből a szerény magból csírázott ki lépésről lépésre Topolyán az egyik szállási iskola.

„CSÁRDA" ISKOLA

Topolya község külterülete két nagyobb szálláscsoportra oszlik. Az egyik a községtől keletre, a másik délre fekszik. A 19. század végén a keleti csoport Lőrik Péter, a déli csoport Tölgyesi Pál személyében állapodott meg. Mindketten előképzettség nélkül állottak, csak néhány elemi osztályt végeztek. Egyedül értelmességükkel, rátermettségükkel emelkedtek ki az átlagképességű szegény emberek közül. Hogy jól választottak, bizonyítja az, hogy több mint húsz télen át tanították a szállási gyermekeket a szülők teljes megelégedésére. Egy harmadik népi tanító, Kovács István, gróf Zichy János karkatúri uradalmában tanította a cselédség gyermekeit, amire képességéből telt. Kovács az uradalom alkalmazottjaként lábát törte, és csontjai olyan sikertelenül forrtak össze, hogy sánta maradt, és csak könnyebb munkát végezhetett. Igazi neve feledésbe ment, mindenki csak Sánta Pistának hívta, máig is ezen a néven emlegetik. Egyébként értelmes ember lévén, konvenciós fizetésének meghagyása mellett télen a béresek gyermekeit tanította, nyáron pedig a gazdaságban végzett egyszerűbb írásbeli munkát: a cséplőgépnél mint felíró, a raktárban mint átvevő stb.

Egy szállási gazda is akadt Mengyi Péter személyében, aki a téli hónapokon saját tanyáján nyitott iskolát, és tanította a környékbeli gazdák gyermekeit az írás és olvasás tudományára. Mengyi vállalkozása azonban csak helyi jelentőségű volt, és a tanításban nem érezte az elkötelezettséget; ha más dolga akadt, a tanítás szünetelt. Meg is bukott. Reisnernél is találunk hasonló példát: „Ferenczi János kiterjedt bérgazdaságot folytatott, s tanítással a tél unalmainak elűzése okából foglalko-

zott. (. . .) Akadt olyan is, ki maga nyitott iskolát, s fáradozásaiért terménybeli járandóságot vagy más élelmiszert kapott. Egyik télen ezen, a másikon ismét más vidéken apostolkodott a vándor tanító."[20]

A két megszervezett szállásesoport között, iskolai vonatkozásban nagy lévén a távolság, a közbeeső családos gazdák idővel egy harmadik iskolát szándékoztak beiktatni; megfelelő „tanerő" hiányában ez az iskola nem vert gyökeret. Két önkéntesen jelentkező tanító oktatási eredményeivel nem voltak megelégedve, a harmadik pedig az oktatás terhére a diákokat citeraszó mellett dalra és táncra tanította, ezért nem felelt meg.

A megmaradt két tanító azonban teljes megelégedésre működött. (Kovács mint uradalmi alkalmazott külön elbírálás alá esik.) Dicsérték őket, szerették a két talpraesett „pedagógust". A náluk tanult gazdák családos férfikorukban is bizonyos büszkeséggel mondták: „Engem is a Péter bácsi tanított!" „Engem is a Pali bácsi tanított!"

A tanítóskodással a „tanító" tekintélye növekedett; a gazdák szívesen váltottak vele szót, tanácsát kérték egyes esetekben. Azok is tisztelettel néztek rá, akiknek nem adott igazat. Más is volt, ami a tanító tekintélyét növelte: az akkori közbiztonság növelése céljából csendőrjárőrök járták a tanyavilágot, és egyes szállásokon való megjelenésüket igazolniuk kellett. Az iskola is ilyen hely volt; a csendőrök megpihentek, és a tanítóval elbeszélgettek.

A szállási iskola a tanév tartamában a fenntartók foglalkozásához igazodott. Az oktatás Szent Mihály napjától Szent György napjáig tartott. Kezdetben csak a kisebb gyerekek jártak iskolába, a nagyobbakat, akiket a gazdasági munkában, ha lóvezetésre is, de használni lehetett, csak akkor engedték el, amikor már munkaereje nélkül is boldogultak. Télen, egészen a tavaszi munkák megindulásáig, teljes volt a létszám. Ekkor azonban a már valamire is használható diákok megkezdték az elmaradozást. A tavaszi munkák hajrájában ismét csak a kisebbek, a dologra még nem alkalmasak jelentek meg az iskolai órákon, húsvét után pedig, amikor már a kisebbek is kezdtek elmaradozni – csirke- és libapásztorok lettek – megtörtént a vizsga, mert a tanévet mégsem lehetett azzal befejezni, hogy a gyerekek elmaradoztak. Ekkor még egyszer megjelent minden diák, de nemcsak a diákok szorongtak az iskolában, hanem a szülők is. Minden diák vizsgázott. De vizsgázott a népi tanító is abból, amit a diákoknak nyújtani képes volt.

Bizonyítványt a szállási iskolában nem állíthattak ki. Ha valaki tovább akart tanulni, vagy valamilyen okból bizonyítványra volt szüksége, akkor azt a római katolikus egyházközség tantestülete állította ki. Az érdekelt diák kérelme alapján összeült az iskolaszék vizsgáztatóbizottsága, amely a megfelelő tananyagból mint magántanulót vizsgáztatta, és állította ki részére feleletei alapján a kérdemelt bizonyítványt. Hogy a szállási iskolából kikerülő diákok közül tanultak-e felsőbb iskolában

tovább, arra nézve nincs adatunk. Feltevésünk szerint azonban ilyen eset nemigen fordulhatott elő, mert az a gazda, aki valamilyen oknál fogva az elemi tudnivalóknál többre kívánta volna taníttatni a gyermekét, alkalmat talált volna arra is, hogy a községi iskolába, képzett tanerőhöz járassa.

A népi tanítónak nagy gondot okozott az elemi osztályok teljes anyagának előadása. Minden a leleményességére, gyakorlati érzékére volt bízva. Legfőbb követelmény az írás, az olvasás, a számtanból a négy alapművelet és a hittan oktatása volt. A magyar történelemből és a földrajzból csak nagy általánosságban kellett a legszükségesebbeket előadni. A földrajzot térkép hiányában betanulták, és úgy mondták föl. Magyarország vármegyéit, nagyobb városait, valamint az öt világrész neveit azonban jól kellett tudniuk.

A tanítás megkezdése előtt minden szülő beszerezte ugyanazokat a könyveket és tanszereket, amelyeket a községi iskolában használtak; palatáblát, palavesszőt, irkát, s az ábécéskönyvtől a hatodik osztályos szükségletekig mindent. A tintásüveget kisebb-nagyobb orvosságos üvegek helyettesítették. Az íráshoz többen kékítőt használtak, mert az inkább kéznél volt.

Volt a tanítónak egy kézi számtankönyve, amelyet annak szerkesztője az önmagukat művelők számára állított össze. Csak a négy alapműveletet, a hármasszabályokat, a közönséges és tizedes törteket tárgyalta nagy alapossággal, magyarázó szövegekkel és kidolgozott példákkal. Az oktatórészt bőséges feladványsorozat követte, az egyszerű ember által is könnyen érthető, az életből vett témakörrel, mint pl. napszámok kiszámítása, állatok, termények adásvétele stb. Az oktatásra szánt anyag után válogatott „virtus" feladványok, fejszámolások következtek. A tanító ezt a könyvet forgatta; tanulnia kellett, hacsak nem akart szégyenben maradni diákjai előtt.

A tankönyvekből ismerte minden osztály tananyagát, s azt úgy osztotta be, hogy ismétlésre is sor kerülhessen.

A bejelentett és az iskolában megjelenő diákokat egy krajcáros füzetben név szerint nyilvántartotta. Ez volt az osztálykönyv. A figyelemre méltó dolgokat ide írta be, és ebbe jegyezte be minden diák neve után a már kapott járandóságot, így mindig tudta, kitől mit kapott, és mi jár még. A bejegyzések vegyessége jól megfért egymás mellett.

A tanítási óra kezdetét közösen és hangosan elmondott ima előzte meg. Reggel a Miatyánk, délben az Úrangyala, délutáni kezdetkor a Hiszekegy. Ezzel egyúttal a katolikus vallás fő imáit gyakorolták.

A tanítási rend a következő volt. Voltak gyors felfogású értelmesebb tanulók. Ezeket a gyengébbek segítségére késztette, mert az volt a meggyőződése, hogy némelykor a gyermekszáj szavait előbb megérti a másik gyermek, mint a felnőttét. Az első osztályosok kezét vezetni kellett a palatáblán. Felírta a mintabetűket a nagytáblára, és a gyerekek onnan

másolták, írták, törölték, újraírták, míg csak elfogadhatóvá nem formálódtak. Számtanból a táblánál feleltek.

A gyerekek általában gyalog jártak iskolába, de goromba időben rászánta magát a gazda, hogy befogja a lovakat; télidőben egyik nap az egyik, másik nap a másik gazda vitte iskolába a maga és a szomszédok gyerekeit. Hazafelé azután már gyalog mentek.

A népi tanítóval működő szállási iskolákat sem a politikai község, sem a község területén lévő iskolák nem akadályozták, de nem is segítették munkájában: egyszerűen élni hagyták. Hiába volt az iskola elhelyezése, berendezése kezdetleges, tanítója szakképzettség nélküli, kifogást senki sem tett működése ellen. A fenntartó gazdákat és a napszámos tanítókat vállveregető elismerésben részesítették. Pedig, ha a dolgot vizsgálgatjuk, meg kell állapítanunk, hogy olyasmibe avatkoztak, amihez nem értettek, amire nem készültek. Igaz azonban, hogy munkájuk nyomán a szállási gyerekek új életre, a betűismeret csodálatos távlatokat feltáró, színes világára ébredtek. Így, amikor a népi tanító felemás állapotában a tanítást vállalva a nagyobb darab kenyérért harcolt, öntudatlanul is a haladás napszámosai közé tartozott.

Zöldy Pál személyes töltetű adataihoz itt az a megjegyzés kívánkozik, hogy az illegális iskolák megítélésében ettől – pozitív és negatív irányban – eltérő utalásokkal is találkoztunk a levéltári kutatás során: Zenta városa például hosszú időn át támogatta a nem hivatalos tanyai iskolákat – elsősorban a helyiségbérlet átvállalásával –, a kanizsai és a martonosi tanács ugyanakkor az ilyen iskolák felszámolását, bezáratását kezdeményezte. Erről azonban részletesen a levéltári adatok ismertetésekor szólunk.

A KANIZSAI SZÁLLÁSOK – MA OROM – ZUGISKOLÁINAK GYAKORLATÁBÓL[21]

1882-ben a kanizsai iskolaszék beadvánnyal fordult a Városi Tanácshoz, amelyben értesíti, hogy miután előző évben megszűnt a Felvég-középszállási ideiglenes osztály, a tanyavilágban *ismét zugiskola nyílt.* (Kiemelés: Sz. V. L.) Erről az iskoláról első kézből származó adataink vannak: Bata Veronika 1958-ban Oromról írt művelődéstörténeti dolgozatában még ennek az iskolának egykori tanulóját, az akkor 89 éves Lékó Sándort szólaltathatta meg. Lejegyzett visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy ez az iskola a Körmöczi György-féle tanyán működött. Az oktatás a téli hónapokban folyt, körülbelül harminc tanulóval. A tanítás nyolc órakor kezdődött, és délután négyig tartott, közben – dél körül – a gyermekek elfogyasztották a magukkal vitt ebédet. Sem füzetet, sem könyvet nem használtak; az egyetlen tanszer a palatábla és a palavesző volt (meg az elmaradhatatlan nyúlláb a törlésre). Volt egy nagyobb tábla,

erre a tanító felírta a betűket, szavakat, ezt a gyerekek a palatáblájukra lemásolták. A számolásra nemigen vesztegették az időt. (Az is lehet, hogy a tanító nem tudott számolni?!) A fegyelem nem volt túlságosan szigorú, bár a vessző elég gyakran használatba került. A tanítás a tanya nagyszobájában folyt, amit kemencével fűtöttek; a fűtéshez minden gyerek után egy-egy kocsirakomány szalmát vittek a szülők. A tandíj havi egy forint volt gyermekenként.

Ugyanebben a dolgozatban találunk utalást egy másik, az 1890/91. évben működő zugiskoláról is. Az adatközlő ezúttal néhai Kovács (Bajúsz) Péter nyugdíjas. Ez az iskola a Csantavéri (mai Nagy) út 94. szám alatti házban nyílt. A tanító itt Kovács János volt. Ebben az iskolában már ábécéskönyvet használtak, írni, olvasni és számolni is tanultak, de bizonyítványt (természetesen) itt sem adtak. A következő évben ugyanezen az úton „félkezű" Zsoldos János nyitott iskolát, nagyjából az előző iskolánál leírt körülmények között. És ez volt az utolsó oromi zugiskola, mert 1892-ben a Csantavéri úton (ma Nagy út), a Harmath Mihálytól kisajátított telken építeni kezdték az első oromi iskolát, amit sokáig Harmath-iskolának hívott az itteni nép.

Itt kell szólni arról, hogy Kanizsa határában már jóval előbb is nyíltak zugiskolák, ezekről azonban csak közvetett utalásokból tudunk. Az első dokumentálható zugiskola a kanizsai határban 1852-ben működött Tető Kis-Hegyesen (ma Oromhegyes – Trešnjevac).

NÉHÁNY ADAT A KISKUNSÁGI ZUGISKOLÁK GYAKORLATÁRÓL[22]

A módosabb gazdák gyerekei a városban (Kiskunhalason – Sz. V. L. megj.) lakó nagyszülőktől jártak iskolába; a szegényebbeknek meg kellett elégedniük azzal, amit a pusztai iskola nyújthatott nekik. A zsanai zugiskolában 1910-ben még „parlagi tanító" próbálta tudománnyal megtölteni a kicsi kun parasztkoponyákat. Ez a „parlagi" jelző Lakatos Vince egyik adatközlőjétől, Miklós Illés Vendelnétől származik: „Nem igazi tanító vót, csak olyan parlagi tanító. Jól tudott írni, olvasni, számolni . . .

Lehetett leszerelt őrmester, vagy valami iparosféle. Parasztgúnyába járt, ott aludt az iskolának nevezett szobában a kemencepadkán. Nem szeretett mosakodni; a vályúnál löttyentette le az arcát."

A kétszobás kertes tanya egyik szobáját adta ki a gazda iskolának. A gyerekek Szent Mihály napjától Szent György napjáig jártak iskolába, a tanítónak minden gyerek után 1 szakajtó krumplit, 1 petrence szalmát, 1 kenyeret meg 1 koronát adtak a szülők. Télen a gyerekek hozták a disznóvágásból a kóstolót.

Olvasni mindenki megtanult nagyon szépen. Írni, számolni – amennyi egy tanyai parasztnak kell. Még 17–18 éves legények, meg

lányok is eljártak az iskolába, de a tanító ezekkel is úgy bánt, mint a kisebbekkel: ha rosszul viselkedtek, ezeket is lehajoltatta a padra, föl a szoknyát! Volt egy nádpálcája, azzal vert a csupasz farukra.

Nyáron a tanító eljárt napszámba, vagy elszegődött nyárára a tehenek mellé. Mikor elöregedett, a majsai templom előtt koldult.

A Debeáki tanyán, Mészáros Antalné adatközlő szerint, hasonló volt a gyakorlat. Itt főleg a fiúk jártak iskolába, a lányok nem: „Azt mondta apám: minek az nekik?"

Itt a tanító kosztjáért tanított: minden gyerek után egy-egy ebédet hozott a nagyobb testvér vagy a szolgáló délben.

Szemelvényeink sorát zárjuk egy újabb idézettel a *Vasárnapi Újság* korábban idézett cikkéből, amely az összefogást dicséri, amely a pusztákon iskolát teremt:

„Ennek a szép egyetértésnek és józan meggondolásnak pedig az lesz rövid időn a gyümölcse, hogy a világhírű alföldi pusztákon nem csak izmos, deli, sugár legények, hanem egyszersmind ollyan értelmes, okos emberek teremnek, a kiket nem a pandúrok, sem a zsandár, sem a statarium tart vissza a rossztól, hanem tulajdon belátása vezérel a jóra; s nem adunk neki nagy időt, hogy e részben is hírnevet szerezhet magának az alföld külső népe, mert vajmi nagy dolog az, ha az ép, edzett test és világos ész egyesül a jóra."[23]

IRODALOM

Berauer József: *A Kalocsa-egyházmegyei rom. kath. népiskolák története.* Kalocsa, 1896

Dongó Ferenc: *A martonosi egyházközség története.* Martonos, 1976

Dudás Gyula: *Az oktatásügy története Bács-Bodrog vármegyében.* Zombor, 1902

Évkönyve a Kalocsa érsekmegye népiskoláinak és tanüggyel foglalkozó egyéneinek. 1890

Fridrich Tamás: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása.* Szeged, 1878

Kiss Áron: *A magyar népiskolai oktatás története.* Budapest, 1881

Köte Sándor: *Közoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918).* Budapest, 1975

Köte Sándor: A közoktatáspolitika alakulása a dualizmus időszakában (In: *100 éves a kötelező népoktatás*). Budapest, 1968

Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1849.* Budapest, 1968

Magyar pedagógiai lexikon. Budapest, 1933

Pálinkás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig.* Újvidék, 1984

Lakatos Vince: *Mécsvilágnál* (Jegyzetek a tanyai népoktatás évszázadáról). Budapest, 1979

Pedagógiai lexikon I–IV. Budapest, 1976–1979

Ravasz János és mások: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában.* Budapest, 1961
Szöllősy Vágó László: *Iskoláink krónikája* – Fejezetek a kanizsai oktatásügy történetéből. Kanizsa, 1991
Zöldy Pál: *A laikus néptanító intézmény.* Etnographia, 1961. 1.

KÖNYVTÁRAK ÉS LEVÉLTÁRAK:

- Arhiv Vojvodine, Sr. Karlovci
- Matica srpska Könyvtára, Újvidék
- Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest
- Somogyi Könyvtár, Szeged
- Történelmi Levéltár, Szabadka
- Történelmi Levéltár, Zenta
- Városi Könyvtár, Szabadka

JEGYZETEK

[1] Az óriás fokú elnéptelenedés a középkor elejére emlékeztető viszonyokat teremtett a föld adásvételében: nem a terület nagysága és minősége, hanem a rajta élő munkaerő adta meg a birtok értékét. És lévén ez a vidék jórészt lakatlan, értéke nagyon alacsony volt. A gazdasági érdekek földművelőket és kézműveseket, a védelmi szempontok pedig (az országhatárt a Tisza folyó képezte) fegyverforgatásban jártas határőröket igényeltek. Mindkét érdek az újratelepítés mellett szólt.

[2] Pálinkás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig.* Újvidék, 1984, 35. l.

[3] *Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* (A nevelés és az egész oktatásügy rendszabálya Magyarországon és kapcsolt tartományaiban)

[4] Idézve Ortutay Gyula Az iskola nevelési szerepe parasztságunk kultúrájában című tanulmányából. *Etnographia*, LXXIII. (1962)

[5] *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias adnexas* (A köznevelés és a művelődésügy átfogó rendje a Magyar Királyságban és kapcsolt tartományaiban)

[6] Pálinkás József, i. m., 60–61. l.

[7] Boros György és mások: *Horgoš 1772–1978.* Horgos, é. n.

[8] Ravasz János: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában.* Budapest, 1961, 98. l.

[9] *Eötvös József válogatott pedagógiai művei* – Miniszteri jelentés a népoktatás helyzetéről, 1870

[10] Dr. Stuckner Jánost idézi Ortutay Gyula, 4) alatt feltüntetett tanulmányában

[11] Magyar Tanítóképző, 1895/X. 80–83. l.

[12] Reizner János: *Szeged története,* II. 55. l., illetve III., 292. l.

[13] *Pesti Napló*, 1855. márc. 17.

[14] *Vasárnapi Újság*, 1855/92–94.

[15] Zöldy Pál: A laikus néptanító intézmény – Adalék a dél-alföldi paraszttársadalom történetéhez. *Etnographia*, Budapest, 1961. 1.

[16] Zsoldos Ignác: *Nevelésünk hiányai.* Buda, 1836, 41. l.

[17] Reizner János, i. m., 292. l.

[18] Zöldy Pál, i. m., 99. l.

[19] Zöldy Pál idézett műve alapján

[20] Reizner János, i. m., 292. l. (1842. évi adat)

[21] Bata Veronika: *Orom kultúrtörténete* – kézirat; idézve: Szöllősy Vágó László, Iskoláink krónikája. Kanizsa, 1991

[22] Lakatos Vince: *Mécsvilágnál* (Jegyzetek a tanyai népoktatás évszázadáról). Budapest, 1979, 22–25. l.

[23] *Vasárnapi Újság*, 1855/92–94.

A levéltári kutatásokban Szöllősy Vágó Veronika nyug. könyvtáros volt a munkatársam.

(A Magyarságkutató Tudományos Társaság 1996. évi kutatása keretében készült tanulmány az Illyés Közalapítvány támogatásával)